

УКРАЇНЬКО
ПОЛЬСЬКІ
ВІДНОСИНИ

НОВІТНЯ ДОБА

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ

НОВІТНЯ ДОБА

УДК 94(477+438)

Українсько-польські відносини. Новітня доба / [відп. ред. Микола Литвин]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2017. – 732 с.

Комплексно проаналізовано українсько-польські міждержавні та міжнаціональні відносини у ХХ–ХХІ ст. Особливу увагу приділено дискусійним проблемам у контексті геополітичних змін у Центрально-Східній Європі після Першої та Другої світових воєн, розпаду соціалістичного табору. Розкрито механізми функціонування стереотипів про українців, Україну та поляків, Польщу. Узагальнено досвід реформ у Польщі для сучасного українського етнодержавотворення.

Для науковців, педагогів, усіх зацікавлених новітньою історією України та Польщі.

Авторський колектив: Андрій Боляновський, Віталій Виздрик, Леонтій Войтович, Роман Голик, Тарас Горбачевський, Кирило Горбуров, Руслана Давидюк, Леонід Зашкільняк, Оксана Каліщук, Степан Качараба, Володимир Комар, Ярослав Кондрач, Микола Литвин, Ігор Любчик, Ігор Мрака, Пьотр Олеховський, Юлія Павлів, Олег Піх, Оксана Руда, Олександр Рубльов, Наталія Рубльова, Євген Самборський, Тетяна Слободян, Людмила Стрільчук, Віталій Стрільчук, Любомир Хахула, Марина Чебан, Роман Чмелик, Христина Чушак.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*

Вступ. УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКЕ СПІВЖИТТЯ КРИЗЬ ВІКИ: СТЕРЕОТИПИ І ПОШУКИ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ <i>(Леонтій Войтович)</i>	7
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ: НАУКОВИЙ ТА СУСПІЛЬНИЙ ДИСКУРСИ	
Українсько-польські відносини у ХХ столітті: історіографічні проблеми <i>(Леонід Зашкільняк)</i>	29
Українсько-польські відносини в історичній пам'яті та суспільній думці <i>(Любомир Хахула, Оксана Калищук)</i>	46
МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ <i>(Микола Литвин)</i>	
Український та польський соціуми в роки Першої світової війни та вибуху Української революції	82
Західно-Українська Народна Республіка: особливості етнодержавотворення	101
Українсько-польська війна 1918–1919 років: етапи та геополітичні наслідки	112
Російсько-польсько-українська війна 1920 року	122
УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКА СПІВПРАЦЯ / ПРОТИСТОЯННЯ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТОЛІТТЯ	
Польське населення УССР 1921–1939 рр.: від “коренізації” до Великого Терору <i>(Олександр Рубльов, Кирило Горбуров)</i>	133
Від Ризького миру до “пакту Молотова – Ріббентропа”: до історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчюположитою <i>(Олександр Рубльов, Наталія Рубльова)</i>	177
Партійно-політичне протистояння на західних землях України у міжвоєнний період ХХ століття <i>(Микола Литвин)</i>	221
Східна Галичина і Західна Волинь у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі <i>(Володимир Комар)</i>	230
Політика воєводи Г. Юзевського щодо державної асиміляції українців Волині <i>(Микола Кучерена)</i>	244
Польське осадництво як чинник денационалізації <i>(Віталій Виздрюк)</i>	257
Українці в польській армії в 1921–1939 рр. <i>(Ігор Мрака)</i>	263
Українська військово-політична еміграція в Польщі <i>(Руслана Давидюк)</i>	275

Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (<i>Степан Качараба</i>)	292
Національне питання в Польщі в 20–30 роках ХХ століття (<i>Оксана Руда</i>)	305
Освітні процеси в Галичині в контексті українсько-польських відносин (<i>Оксана Руда</i>)	337
Наука у міжвоєнній Польщі: до історії взаємин українських і польських учених (Олег Піх, Марина Чебан)	354
Міжконфесійні взаємини у Галичині міжвоєнного періоду (<i>Тарас Горбачевський</i>)	375
Ворожнеча і / як / чи толерантність?: дилеми культурної пам'яті галицьких українців та поляків у міжвоєнний час (<i>Роман Голик</i>) . . .	383

МІЖЕТНІЧНА КОНФРОНТАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКОМУ ПРИКОРДОННІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

(*Андрій Боляновський*)

Історичний і етнічний аспекти українсько-польського прикордоння	406
Політичне підгрунтя конфлікту на порубіжжі	407
Міжнаціональні суперечності	407
Соціальні корені протистояння: боротьба за землю	408
Національний склад населення у роки німецько-радянської війни	409
“Головні актори трагедії”	410
Специфіка прикордоння у 1939–1941 роках	411
Співіснування у 1939–1941 роках	414
“По той бік зла”: українсько-польське прикордоння під окупацією нацистської Німеччини	415
Населення українсько-польського прикордоння після приєднання Галичини до Генеральної губернії	417
“Розділяй і володарюй”	418
Фактор сили: роль рухів опору національного підпілля і його збройних формувань у розпалюванні конфлікту	422
Дії українських і польських збройних формувань й ескалація міжнаціональної ворожнечі на прикордонні	425
Примноження ненависті	429

МІЖДЕРЖАВНІ ТА МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-х–80-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Формування українсько-польського кордону: етнічний та політичний чинники (<i>Роман Чмелик</i>)	432
Депортаційні акції у Польщі та СРСР/УРСР в 1944–1951 рр.: суспільно-політичні передумови та етнокультурні наслідки (<i>Микола Литвин</i>)	446

Деполонізація західних областей України в 1944–1946 роках (Євген Самборський)	456
Польсько-українські відносини після Другої світової війни (1946–1959): міждержавний, регіональний, міжлюдський виміри (Пьотр Олеховський)	472
Україна у польській повоєнній незалежній думці (Христина Чушак)	479
Українці в ПНР, поляки в УРСР: особливості культурної і релігійної асиміляції та шляхи протидії (Любомир Хахула)	493
Лемки в умовах повоєнних суспільно-політичних трансформацій у Польщі (Ігор Любчик)	502
Українська тематика в польській опозиційній пресі 1976–1989 рр. (Христина Чушак)	508

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ І СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПЕРІОД

Налагодження політичних взаємин України і Республіки Польща (1991–2004) (Олег Піх)	520
Між партнерством і сусідством: міждержавні відносини України і Польщі у 2005–2015 роках (Олег Піх)	540
Регіональне і транскордонне співробітництво України та Республіки Польща (Людмила Стрільчук)	560
Адміністративно-територіальна реформа в Польщі: приклад системної трансформації для України (Олег Піх)	579
Виборча система до органів місцевого самоврядування в Україні та Республіці Польща: порівняльний аналіз (Тетяна Слободян)	592
Особливості президентських виборів в Україні та Польщі (Тетяна Слободян)	600
Російський провокативний вектор конфронтації відносин Польщі та України (2015–2017): політико-комунікативний вимір аналізу та прогнозування (Василь Гулай)	608
Військове співробітництво (Ярослав Кондрач)	621

СУЧАСНІ ВЗАЄМИНИ В ГУМАНІТАРНІЙ СФЕРІ

Регіональні особливості міжнаціональної співпраці: пам'ятко-охоронна діяльність (Любомир Хахула)	629
Юридичний статус та сучасні проблеми депортованих українців з прикордоння у 1944–1951 років (Юлія Павлів)	655
Соціокультурні особливості функціонування польської громади в незалежній Україні (Ярослав Кондрач, Микола Литвин)	666
Українські громадські організації в Польщі (Ярослав Кондрач, Любомир Хахула)	673
Співпраця України та Республіки Польща у сферах освіти та охорони здоров'я (Людмила Стрільчук)	685

“поляків”, “мазурів”, “забужан”, “холмщаків”, “лемків”, або ж “куркулів” (із огляду на привезений реманент і худобу)⁸³.

Вивчення складних соціально-політичних деформацій на українсько-польському пограниччі в 40-і рр. ХХ ст. мають ставитися в контекст відповідних історичних умов у Центрально-Східній і служити підставою не до протиставлення національно-політичних рацій українців і поляків, а до взаєморозуміння історії українсько-польського пограниччя.

Деполонізація західних областей України в 1944–1946 роках

Інкорпорація Західної України до складу УРСР/СРСР спричинила значні суспільно-політичні, соціально-економічні й культурні трансформації, які мали трагічні наслідки й для українського, і для польського населення. Власне “польський чинник” був значною перешкодою до підпорядкування та органічного “злиття” західних областей УРСР із Радянським Союзом. У різний спосіб поляки намагалися відстоювати довоснні польські кордони та чинили спротив радянізації Галичини та Західної Волині. За таких умов проблему польської “присутності” Кремль вирішив кардинально: шляхом депортації польського населення з паралельними процесами ліквідації Римо-католицької церкви та польського шкільництва.

Депортація поляків. 9 вересня 1944 р. в Любліні уряд УРСР і Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ) підписали угоду про евакуацію українського населення з території Польщі в УРСР і польських громадян з УРСР у Польщу. Угоду підписали голова Ради Народних Комісарів (РНК) УРСР М. Хрущов і голова ПКНВ Е. Осубка-Моравський⁸⁴, але детально розробили її в Москві. Підписання вказаної угоди, згідно з якою передбачалося взаємне переселення поляків і українців, відбувалося з ініціативи вищого партійного керівництва СРСР.

⁸³ Детальніше див.: Дрозд Р. Боротьба за тотожність: українці на західних та північних землях Польщі після акції “Вісла” / Р. Дрозд // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків / [упоряд.: М. Кучерепа, Н. Сташенко]. – Луцьк, 2008. – С. 228–240; Зимомря М. До питання про засади акції “Вісла”: виміри, оцінки / М. Зимомря // У пошуках правди про акцію “Вісла”. Науково-практична конференція (Перемишль, 22–23 листопада 1997 р.) / [упоряд. М. Литвин]. – Перемишль, 1998. – С. 31–35; Ісаєвич Я. Основні проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. / Я. Ісаєвич // У пошуках правди. Зб. матеріалів міжнародної наукової конференції “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки” (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.) – Луцьк, 2003. – С. 5–21; Ісаєвич Я. Холмсько-волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки / Я. Ісаєвич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [гол. ред. кол. Я. Ісаєвич]. – Львів, 2003. – Вип. 10: Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. – С. 3–58; Кабачій Р. Деякі морально-етичні аспекти акції переселення польських українців на Херсонщину в 1945 р. / Р. Кабачій // Південний архів. Історичні науки. – Херсон: Айлант, 2001. – Вип. 5. – С. 170–176; Кабачій Р. Чим завинили українці Закарзоння? / Р. Кабачій // Наше слово. – 2007. – 29 квітня; Литвин М. Депортації 1944–1945 рр. у суспільній свідомості українців / М. Литвин // Україна–Польща історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951. – С. 12–19; Савчук О. Чужі серед своїх, доля депортованих українців Холмщини / О. Савчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”). – Львів, 1998. – С. 82–83.

⁸⁴ Макаруч В. Міжнародно-правове визнання державного кордону між Україною і Польщею (1939–1945 рр.) / В. Макаруч. – Київ, 2004. – С. 103.

Доказом цього є те, що її зміст був тотожним польсько-білоруському договору, а також майже дослівно відповідав раніше ухваленим радянською владою указам про переселення чеченського, кримсько-татарського та низки інших народів⁸⁵.

Укладення договору урядом УРСР було формальністю, попри те, що вона мала право вступати у відносини з іншими державами та підписувати міждержавні договори⁸⁶. Видається малоімовірним, що без попередньої згоди й координації дій з ЦК ВКП(б) республіканське компартійне керівництво України могло робити політичні кроки на міжнародній арені. Із іншого боку, укладення договору про взаємний обмін населенням представниками ПКНВ було неправомірним. На момент підписання угоди ПКНВ визнала лише одна держава – Радянський Союз. Натомість легітимний уряд Польщі був у Лондоні, і тільки його представники мали юридичне право укладати такі договори⁸⁷.

Із вищезазначеного випливає те, що план виселення поляків із західних областей України та низки інших прикордонних територій Радянського Союзу був розроблений ЦК ВКП(б) саме в Москві, а не в Києві. Підписання угоди урядом УРСР, а не московським керівництвом, було спланованим кроком. Радянська влада “чужими руками” втілювала в життя свої геополітичні плани, залишаючи собі простір для маневру⁸⁸.

Для радянського керівництва підписання Люблінської угоди було важливим з кількох причин. По-перше, реалізація цього договору майже за рік до закінчення війни давала Й. Сталіну та його прихильникам можливість поставити уряди США і Великобританії, а також польський еміграційний уряд перед доконаним фактом прислання Західної України до складу СРСР. По-друге, радянська панівна верхівка намагалася піднести значення ПКНВ, який не був визнаний західними державами⁸⁹. Також не менш важливим аспектом для радянського уряду була стабілізація військово-політичної ситуації у своєму тилу в умовах просування фронту на Захід. Український дослідник Б. Заброварний слушно відзначив, що радянське керівництво мало на меті “завершити розпочате ще в 1941 р. тотальне очищення території на своєму західному кордоні від ненадійного з національного, соціального та політичного поглядів елемента”⁹⁰.

Майже відразу після досягнення згоди про переселення розпочалася практична підготовка урядів України та Польщі щодо втілення її в життя. Зокрема,

⁸⁵ Сливка Ю. Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій / Ю. Сливка // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 12.

⁸⁶ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. та реакція на неї польського і українського підпілля / І. Козловський // *Polska i Ukraina po II Wojnie światowej* / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów: Wydawnictwo wuźszej szkoły pedagogicznej, 1998. – С. 166.

⁸⁷ Білас І. Переселенсько-депортаційні акції: політико-правовий аспект / І. Білас // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 34.

⁸⁸ Козловський І. Переселенська акція 1944–1946 рр. – С. 165.

⁸⁹ Вялікі А. На раздарожжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946) / А. Вялікі. – Мінск: БДПУ, 2005. – С. 11.

⁹⁰ Заброварний Б. Депортації українського населення із Закарпаття в 1944–1947 роках / Б. Заброварний // Україна – Польща: історія і сучасність. Збірник наукових статей і спогадів пам’яті П. М. Калениченка (1923–1983) / [відп. ред. Ю. Пішчук]. – Київ: НАН України. Інститут історії України, 2003. – Ч. 1. – С. 360.

було сформовано представництво уряду УРСР у справах евакуації польського населення на чолі з О. Цоколем. Відповідно, головне представництво польського уряду під керівництвом В. Вольського розмістилося в Луцьку. На теренах Західної України створили апарати уповноважених з евакуації та районні представництва, які мали виконувати облік та реєстрацію польського населення. Вони розмістилися в Луцьку, Ковелі, Рівному, Володимирі, Львові, Дубно, Бродах, Кам'янці-Бузькій, Золочеві, Рава-Руській, Дрогобичі, Стрию, Самборі, Чорткові, Ходорові, Тернополі, Кременці, Станіславі, дещо пізніше – у Чернівцях⁹¹.

Згідно з угодою про обмін населенням районні представництва з евакуації мали розпочати свою роботу 15 жовтня 1944 р. Але процес їхнього формування був досить тривалим і значно затягнувся. Тож вони розпочали свою роботу тільки в грудні 1944 р. Також дуже швидко стало зрозумілим і те, що закінчити переселення до встановленого строку, а саме до 1 лютого 1945 р., не вдасться. Через численні труднощі, які виникали в ході переселення, кінцева дата його закінчення кілька разів зазнавала змін. У підсумку, остаточне закінчення переселенської акції відбулося 15 червня 1946 р.⁹²

Окрім встановлених термінів евакуації, польсько-українська угода про взаємний обмін населенням містила низку інших принципових положень. Зокрема, переселенню до Польщі підлягали всі поляки й свреї, які мали польське громадянство до 17 вересня 1939 р. і мешкали в західних областях УРСР⁹³.

Для реєстрації на виїзд треба було документально підтвердити своє громадянство. Запис населення мали робити за одним з таких документів: радянський паспорт (із позначкою про те, що він виданий на підставі документа, який підтверджує польське громадянство), польський паспорт, польський військовий квиток, свідоцтво про народження, професійна медична книжка тощо⁹⁴. Також офіційно було зафіксовано, що “евакуація є добровільною, і ніякий примус не може бути застосований ні прямо, ні опосередковано”⁹⁵. При цьому, в інструкції з виконання угоди зазначалося, що “бажання евакуюватися може бути висловлене як усно, так і в письмовій формі”⁹⁶. Вказана умова, насправді, полегшувала місцевим органам влади примусове виселення громадян, оскільки “добровільне бажання виїзду” могло бути ніде не задокументоване.

Інші положення Люблінської угоди передбачали суто практичні умови проведення трансферу. Зокрема, дозволяли брати зі собою не більше, ніж одну тисячу радянських карбованців, або ж, як виняток, не більше однієї тисячі польських злотих на особу. Також дозволяли перевезення майна загальною вагою до 2 тонн

⁹¹ *Макарчук С.* Переселення поляків із Західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. / С. Макарчук // *Укр. іст. журн.* – 2003. – № 3. – С. 104.

⁹² Там само.

⁹³ Державний архів Івано-Франківської області, м. Івано-Франківськ (далі – ДАІФО). – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 147.

⁹⁴ *Кнатько Г. К.* вопросу об обмене населением между Беларусью и Польшей в 1944–1946 годах / Г. Кнатько // *Армія Краёва на тэрыторыі Заходняй Беларусі (чэрвень 1941 – ліпень 1944 гг.): тэзісы чацьвёртай навук. канф. беларускіх і польскіх гісторыкаў*, (Гродна, 6–7 кастрычніка 1994 г.) – Гродна: Беларускі навукова-даследчы цэнтр дакумэнтазнаўства, археаграфіі і архіўнай справы, 1994. – С. 105.

⁹⁵ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 147.

⁹⁶ Там само.

на одну сім'ю (у тому числі й худобу). Крім того, із господарств, які підлягали евакуації, списували "всі недоїмки по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах". На території Польщі переселенці мали отримати земельні ділянки та будинки, еквівалентні залишенням в Україні⁹⁷.

Ще до початку переселенської акції партійні органи намагалися пильно спостерігати за настроями поляків, фіксувати їхні висловлювання і про Люблінську угоду, і про радянську владу. Населення часто було погано поінформоване, йому було важко зорієнтуватися в суспільно-політичній ситуації, що склалася після звільнення України від нацистів. Досить типовими у цей час були запитання на зразок: "Чи буде у нас Польща?", "Який уряд у Польщі?", "Де проходить лінія Керзона?", "Якщо ми не поїдемо до Польщі, нас залишать тут чи виселять у Сибір?", "Коли розпочнеться переселення?" тощо⁹⁸.

Польське населення по-різному бачило своє майбутнє після закінчення війни. Неоднозначно сприймали домовленості про евакуацію. Зокрема, упродовж другої половини 1944 р. поляки негативно сприймали виїзд. Так, працівник Рівненського пивоварного заводу поляк Р. Йосиф заявив: "Я чув по радіо оголошення, що всіх поляків будуть переселяти за Буг. Не знаю тільки, за бажанням чи примусово, але як у першому, так і в другому випадку не хотів би їхати, а залишуся тут"⁹⁹. Працівник ліспромгоспу з Дрогобицької області К. Дроздовський сказав: "Поїхав би в Польщу, та шкода власності. Тут продаси – там не купиш"¹⁰⁰. Водночас антипереселенські настрої простежувалися й у поштово-телеграфній кореспонденції, яку систематично цензурувала радянська влада¹⁰¹. Очевидно, що в основі негативного ставлення поляків до виїзду лежав психологічний аспект. Він був викликаний небажанням розлучатися з малою батьківщиною, оскільки чимало родин жили на цих землях з діда-прадіда і вважали їх своїм рідним краєм¹⁰².

Широко розповсюдженими були й інші заяви, що свідчили про небажання покидати обжиті місця. Чимало поляків висловлювали свої сподівання на те, що після закінчення війни Західна Україна залишиться у складі Польщі. Зокрема, показовою є заява мешканця міста Тернополя поляка В. Іжнере з приводу Люблінської угоди: "... Це трюк Радянського Союзу для спасіння Західної України перед приєднанням її до Польщі. Така політика не приведе ні до чого, оскільки Англія категорично заявила, що визнає кордони тільки наявні після Версальського договору і визнає у Польщі тільки уряд Соснковського"¹⁰³.

На підставі вивчення настроїв польського населення компартійні органи виокремили три основні причини зволікання з переселенням: 1) відстоювання

⁹⁷ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 167. – Арк. 148, 150.

⁹⁸ Самборський С. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусі до Польщі в 1944–1946 рр.: порівняльний аналіз / С. Самборський // Rocznik Pzemyski. – 2013. – Т. 49, з. 3: Historia. – С. 177.

⁹⁹ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944–1946 рр. / В. Сергійчук. – Київ: Українська Видавнича Спілка, 1999. – С. 55.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 11-5001. Оп. 6. – Спр. 46. – Арк. 74, 138, 252.

¹⁰² Макаруч С. Переселення поляків із західних областей України... С. 106.

¹⁰³ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... С. 57.

претензій на землі Західної України; 2) сподівання на виникнення війни між Великобританією і США з одного боку і СРСР з другого; 3) незадоволення діяльністю ПКНВ і важкими матеріальними умовами в Польщі¹⁰⁴.

Справді, до січня – лютого 1945 р. хід реєстрації та виїзду польського населення до Польщі був дуже повільним. На процес переселення значно вплинуло польське підпілля та римо-католицькі священники. Представники влади відзначали “засміченість” комісії з евакуації польськими антирадянськими елементами, які намагалися гальмувати реєстрацію та переселення, особливо шляхом затягування оформлення документів¹⁰⁵. У зв’язку з цим широкого розповсюдження набули арешти працівників райпредставництв з евакуації. У січні 1945 р. у Рівному було заарештовано бухгалтера Зуба, референта Совінського, відповідального за транспортні перевезення Кецика Ганрика. Водночас затримали референта польського райпредставництва у Дрогобичі¹⁰⁶.

У зв’язку з повільними темпами переселення поляків радянське керівництво вирішило вдатися до низки репресивних заходів, які мали прискорити “евакуацію”. Зокрема, з цією метою у надісланому 29 листопада 1944 р. листі Й. Сталіну М. Хрушов пропонував у всіх вищих навчальних закладах і школах заборонити викладання польською мовою, використання польських підручників та перевести навчальний процес на українську та російську мови. Він також наполягав на мобілізації поляків на рівні з українським населенням на роботу на промислові об’єкти та будівництво у східні регіони Радянського Союзу¹⁰⁷.

Польське населення виражало невдоволення початком переселенської акції та загалом політикою радянської влади не тільки в усній формі. 1 листопада 1944 р. близько 4 тис. поляків Львова провели широкомасштабну акцію протесту на Личаківському цвинтарі. На місцях захоронення радянських воїнів вони зробили написи: “Не віддамо Львова СРСР!”, “Слава борцям за польський Львів!”. Протестувальники встановили карту з кордонами Польщі станом до 1939 р. та написом: “Що ворог відібрав у нас силою – шаблею повернемо!”¹⁰⁸.

У відповідь на спротив поляків Львова органи НКДБ здійснили низку арештів. У січні 1945 р. карально-репресивні органи заарештували 772 особи, серед них – 21 інженера, 14 професорів, 6 лікарів, 5 священників і 3 артистів¹⁰⁹. Нелегальна

¹⁰⁴ Сергійчук В. Протидія поляків депортаціям з України (1944–1946 рр.) / В. Сергійчук // Депортації українців та поляків: кінець 1939 – початок 1950-х років (до 50-річчя операції “Вісла”) / [упоряд. Ю. Сливка]. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998. – С. 30; Боляновський А. Депортації як чинник впливу на розвиток українсько-польських відносин у 1944–1945 рр. / А. Боляновський // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип’якевича, 2007. – Вип. 2: Депортації 1944–1951 рр. – С. 57.

¹⁰⁵ Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 319. – Арк. 62; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 39, 50.

¹⁰⁶ Przesiedlenie ludności polskiej z Kresów Wschodnich do Polski. 1944 – 1947 / [wybór, opracowanie i redakcja dokumentów S. Ciesielski]. – Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo NERITON, 1999. – S. 85–86.

¹⁰⁷ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали / В. Сергійчук. – Київ: Дніпро, 1998. – С. 168–169.

¹⁰⁸ Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України... – С. 107.

¹⁰⁹ Сергійчук В. Десять буремних літ... – С. 203.

польська підпільна газета “Слово польське” прокоментувала цю акцію так: “3 і 4 січня НКВД, бажаючи змусити поляків до масового виїзду з міста Львова, провів численні арешти. Вже сьогодні окремим арештованим запропонували звільнення за ціну підписання декларації про виїзд”¹¹⁰.

Арешти польського населення відбувалися за безпосередніми наказами вищого радянського керівництва. 11 січня 1945 р. в надісланій з Москви телеграмі заступник НКДБ СРСР Б. Кобулов наказав голові НКДБ УРСР С. Савченку заарештовувати поляків, які протидіють кампанії з переселення. Він також пропонував посилити агентурну роботу з виявлення осіб, які ведуть агітацію проти переселення поляків до Польщі та розповсюджують провокаційні чутки. За цією вказівкою такі особи підлягали негайному ув'язненню. У зв'язку з цим наголошували, що слідство над ними має відбуватися “у прискореному порядку”¹¹¹. Згідно з тогочасними польськими даними, у січні 1945 р. тільки за один тиждень радянські репресивні органи у Львові затримали близько 6 тис. осіб польської національності. В одному з донесень аківського підпілля зазначалося, що 15 січня того ж року тільки у Львові було арештовано 7 тис. поляків і вивезено їх до Сибіру¹¹².

Репресії з боку тоталітарної влади відбувалися не лише на Львівщині, а й в інших західних областях України. Так, директор школи з міста Рокитне Рівненської області, поляк С. Кубринович у бесіді з учителькою цієї ж школи – Міллер Ніною, заявила: “Росіяни ненавидять поляків. Військові переодягаються у форму бандитів і ходять по польських селах, де пропонують полякам виїжджати до Польщі, а тому, хто не хоче виїжджати – погрожують убивством...”¹¹³. Очевидно, що спеціальні провокативні бойові групи органів внутрішніх справ і держбезпеки, які діяли під виглядом вояків УПА, інколи отримували завдання залякувати польське населення з метою примусу до переселення¹¹⁴. Усього ж, за деякими даними, під “маскою” українських повстанців в Західній Україні діяло 156 спецгруп НКВС¹¹⁵. Ці факти доводять намагання з боку НКВС та інших радянських репресивних структур не тільки сприяти швидкому виселенню польського населення, але й посилити польсько-українську конфронтацію.

Тиск, який чинила влада на польське населення, впливав на динаміку переселенського процесу. Зокрема, до лютого 1945 р. реєстрація поляків проходила

¹¹⁰ Сергійчук В. Десять буремних літ... – С. 207.

¹¹¹ Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Переселення поляків та українців / [гол. ред. Є. Тухольський, Ю. Шаповал]. – Варшава; Київ: Архів Міністерства внутрішніх справ і адміністрації Республіки Польщі, Державний архів Служби безпеки України, 2000. – Т. 2: 1944–1946. – С. 324.

¹¹² Armia Krajowa w dokumentach. 1939–1945 / [komitet redakcyjny: H. Czarnocka, K. Iranek-Osmecki, W. Otoki, T. Pełczyński]. – Londyn: Studium Polski podziemnej, 1981. – Т. 5: (październik 1944 – lipiec 1945). – S. 231–232, 374.

¹¹³ ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 892. – Арк. 162.

¹¹⁴ Кульгавець Х. Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х. Кульгавець // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 273. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=FP_index.htm_2009_3_55 (20.05.2017)

¹¹⁵ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення. 1944–1946 рр. Виселення поляків з Тернопілля // С. Ткачов. – Тернопіль: Підручники і посібники, 1997. – С. 103.

вкрай повільними темпами. Наприклад, у Дрогобицькій області станом на 1 лютого 1945 р. на виїзд до Польщі було зареєстровано тільки 20374 особи, із яких фактично переселилися лише 3640¹¹⁶. Повільний хід реєстрації місцеві партійні органи здебільшого пояснювали відсутністю польських уповноважених, недостатньою агітаційною роботою серед польського населення, антипереселенськими діями польського підпілля¹¹⁷.

Певну роль у прискоренні переселення поляків відіграв приїзд до Львова наприкінці серпня 1945 р. відомого польського політика С. Грабського. На зустрічі з представниками Союзу польських патріотів йому вдалося переконати їх у необхідності цього заходу. При цьому С. Грабський особливо наголосив на тому, що під час зустрічі з Й. Сталіним у Москві він “робив усе, щоб Львів залишився у складі польської держави, але не вийшло”¹¹⁸.

Не менш важливим чинником, що посприяв значному збільшенню кількості тих, хто бажав переселитися, було укладення 16 серпня 1945 р. угоди про польсько-радянський кордон. Проте, незважаючи на зростання темпів “евакуації”, із осені 1945 р. в окремих регіонах Західної України переселення поляків відбувалося з перемінним успіхом. На це впливала зайнятість населення на сільськогосподарських роботах зі збирання врожаю. У деяких містах (Львів, Станіслав, Дрогобич), “евакуацію” поляків затримували керівники господарських організацій, обґрунтовуючи це тим, що їх нема кому замінити на роботі¹¹⁹.

Швидкими темпами депортація поляків відбувалася на останньому етапі переселенської акції (квітень – червень 1946 р.). У цей час силовим структурам вдалося зламати пасивний опір, який чинила Римо-католицька церква. Польське населення не бажало виїжджати, очікуючи на виїзд священників, а духовництво заявляло, що виїде тільки разом із останніми парафіянами. Лише у квітні – травні 1946 р. партійним органам вдалося організувати послідовний виїзд представників РКЦ. Наприклад, у Станіславській області з кожним ешеленом, де їхали священники, виїжджало по 40–50 вагонів польських громадян¹²⁰.

Неабиякий вплив на прискорення “евакуації” поляків відіграло також прагнення польського керівництва форсованими темпами закінчити переселенську акцію. Зацікавленість польського уряду в цьому питанні полягала в приєднанні до Польщі частини колишніх територій Німеччини. Улітку 1946 р. з них планували депортувати в британську зону окупації Німеччини близько 1,5 млн німців. Натомість переселені з Радянського Союзу поляки мали заповнити утворений у західних регіонах Польщі “вакуум”¹²¹.

¹¹⁶ *Сергійчук В.* Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 111.

¹¹⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 94 – 95.

¹¹⁸ *Андрухів І.* Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ ст. Історико-політологічний аналіз / І. Андрухів, П. Кам'яньський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. – С. 242–243.

¹¹⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1469. – Арк. 135.

¹²⁰ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 25.

¹²¹ *Serhijczuk W.* Problemy przasiedlenia Ukraińców z Polski i Polaków z Ukrainy w latach 1944–1946 / W. Serhijczuk // Polska – Ukraina: trudne putania: materiały VIII międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach II wojny światowej” (Warszawa, 6–7 listopada 2000). – Warszawa: KARTA, 2001. – Т. 8. – С. 76–77.

Вище окреслені темпи переселення поляків із західних областей УРСР підтверджують статистичні дані (див. графік). Загальні тенденції динаміки переселенського процесу чітко простежуємо на прикладі Станіславського райпредставництва, яке ми зіставили з Гродненським (Західна Білорусія). Обидва регіони були досить проблемними з погляду антирадянської підпільної діяльності та складності міжнаціональних відносин. Так, згідно з проведеними підрахунками помітно, що значне пошвавлення виїзду польського населення у Станіславському райпредставництві було в червні – вересні 1945 р., коли в середньому щомісячно зі Станіславської області виїжджало близько 10630 осіб. У цей час до Польщі виїхало 54,5 % населення від загальної кількості “евакуйованих”¹²². На території Гродненського райпредставництва у липні – серпні 1945 р. щомісячно налічувалося 4548 переселенців¹²³.

Не менш значне зростання кількості переселених осіб спостерігалось весною 1946 р. Впродовж березня – травня 1946 р. з Гродненського райпредставництва до Польщі було виселено 34 % польського населення від загальної кількості переселених. У середньому щомісяця із вказаного регіону виїжджало 4482 особи¹²⁴. Вище зазначені підрахунки дають можливість вважати літо 1945 р. та весну 1946 р. найбільш продуктивними періодами переселенської акції. Також зазначимо, що у Західній Україні переселення поляків відбувалася значно швидшими темпами й порівняно із західнобілоруськими землями набуло примусових ознак, фактично перетворившись на депортацію¹²⁵.

Так, переселенська акція 1944–1946 рр. була цілеспрямованою операцією, яку проводили з метою очищення прикордонних територій СРСР від польського населення, насамперед західноукраїнських земель. Одним із її наслідків стала кардинальна зміна етнонаціонального складу західних областей України. Про це яскраво свідчать статистичні дані. Зокрема, за підрахунками В. Сергійчука, станом на 1 серпня 1946 р. із західних областей України було “евакуйовано” 272 554 сім’ї, що становило 789 982 особи¹²⁶. Водночас, згідно з підрахунками польського історика Я. Чернякевича, за період 1944–1946 рр. було виселено 787 524 особи, а в 1947 і 1948 рр. ще 76 та 74 особи, відповідно¹²⁷.

¹²² ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 21 – 22.

¹²³ Национальный архив Республики Беларусь (далі – НАРБ). – Ф. 788. – Оп. 2. – Д. 70. – Л. 14–27, 34.

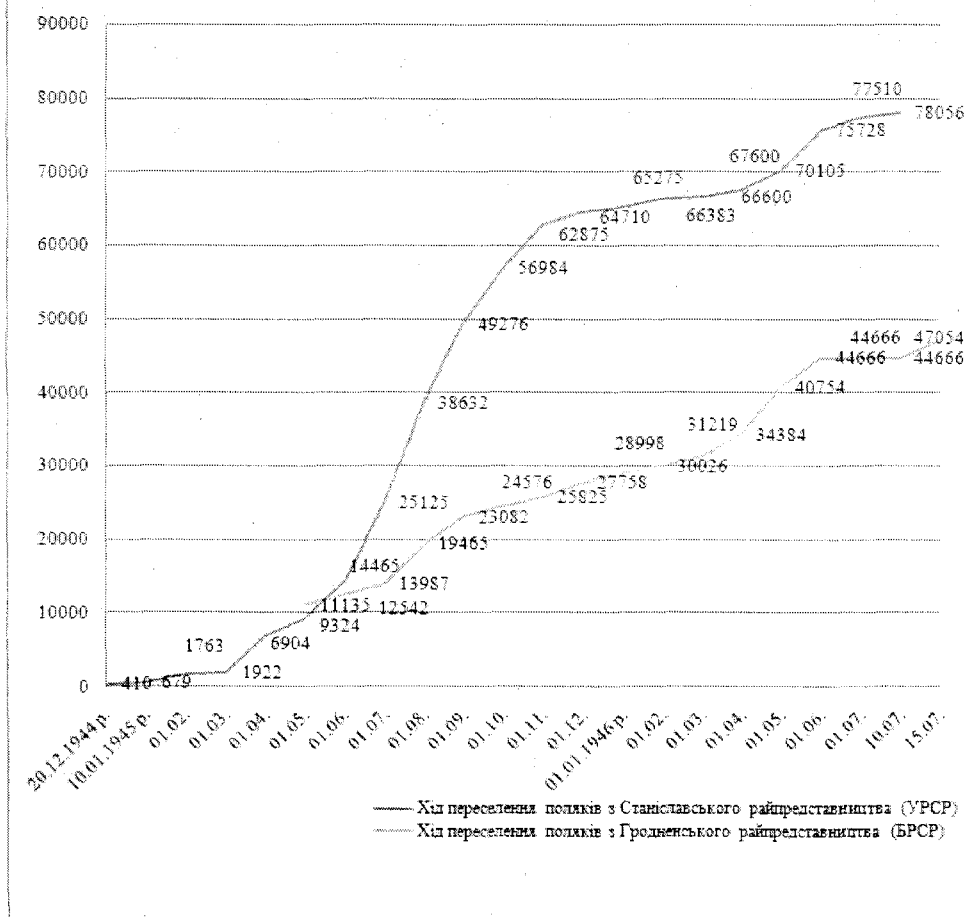
¹²⁴ Там само. – Л. 14–27, 34.

¹²⁵ Про порівняння депортаційної політики щодо поляків західних областей України та Білорусії, а також політики радянської влади щодо них загалом див.: Самборський Є. Переселення поляків із Західної України і Західної Білорусії... – S. 175–188; *Його ж.* Поляки Західної України і Західної Білорусії в національній політиці СРСР (1944–1946 рр.); автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 “Всесвітня історія” / Є. Самборський. – Чернівці, 2014. – 16 с.

¹²⁶ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи... – С. 172.

¹²⁷ Czerniakewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1948 / J. Czerniakewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. – S. 134.

Схема порівняння динаміки переселення польського населення

Переслідування Римо-католицької церкви. У релігійному житті Польщі міжвоєнного періоду Римо-католицька церква (РКЦ) займала домінантне становище: вона мала досить сильні позиції та вплив на польське населення. Після інкорпорації Західної України до складу Радянського Союзу РКЦ виявилась серйозною перешкодою на шляху до радянізації зазначеного регіону. Вище партійне керівництво вважало за необхідне ліквідувати РКЦ, будь-якими методами зменшити її суспільний вплив. На відміну від центральних та східних регіонів України, де релігійне життя було майже повністю зліквідовано ще до початку війни, у західних областях УРСР існувала досить розгалужена мережа римо-католицьких парафій та монастирів. Цей чинник радянське керівництво не могло не враховувати, як і те, що більшість священнослужителів були високоосвіченою елітою польської інтелігенції, яка у своїх політичних поглядах підтримувала лондонський еміграційний уряд. Католицьке духовництво не сприймало радянської влади, а особливо її політики в релігійній сфері¹²⁸. Тому Москва вбачала в РКЦ потенційну загрозу наявному режиму.

Із метою ліквідації більшості римо-католицьких громад та опанування релігійних процесів на теренах Радянського Союзу в травні 1944 р. при Раді народних комісарів СРСР була створена Рада у справах релігійних культів, яку очолив І. Полянський¹²⁹. За допомогою органів НКВС її працівники застосовували репресивну політику щодо релігійних конфесій. Суть цієї політики зводилася до використання правових, ідеологічних, економічних та репресивних методів. В ідеологічному аспекті радянська влада намагалася протиставити релігію комуністичній ідеології та атеїстичному вихованню молоді. Що стосується економічних заходів (висока оплата за використання електроенергії, оподаткування церковних будівель, земельних ділянок) і репресій, то ці методи були більш практичними та дієвими¹³⁰.

Католицьке духовництво постійно перебувало під пильним наглядом агентів НКВС. Із близького оточення священників вербували агентів-інформаторів, які намагалися записувати висловлювання священників і вірян про Радянський Союз, комуністичну партію, колгоспи (також почуті під час сповідей) і т. д.¹³¹. Спершу увага органів НКВС була прикута до тієї категорії священнослужителів, що мали зв'язки з польськими збройними формуваннями як в роки німецької окупації, так і після. Зауважимо, що таких осіб було багато. Це пояснюється тією обставиною, що велика кількість священників надавала воякам Армії Крайової душпастирські послуги¹³². Чимало з них переховували аківців у церквах та власних будинках. Під час арештів духовництва та обшуків церковних приміщень радянські спецслужби

¹²⁸ Ярмусик Э. Католический Костёл в Беларуси в 1945–1990 годах / Э. Ярмусик. – Гродно: ГрГУ, 2006. – С. 96.

¹²⁹ Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз) / [за ред. І. Тимошенка]. – Київ: Вид-во Європ. Ун-ту, 2002. – С. 92.

¹³⁰ Jarmusik E. Kościół katolicki na Białorusi podczas II Wojny światowej (1939–1945): spójrzanie przez dziesięciolecie / E. Jarmusik // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы II Межд. науч. конф. (Гродно, 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи: Баранов. укрпн. тип., 2004. – С. 316–317.

¹³¹ Ярмусик Э. Католический Костёл... – С. 113.

¹³² Dzwonkowski R. SAC. Represje wobec duchowieństwa katolickiego w Białoruskiej SRR po II Wojnie światowej / R. Dzwonkowski SAC // Проблемы национального сознания польского населения на Беларуси: материалы II Межд. науч. конф. (Гродно, 7–9 ноября 2003 г.). – Барановичи: Баранов. укрпн. тип., 2004. – С. 327.

часто вилучали документи польського підпілля, нелегальні газети, листівки, друкарські машинки, засоби радіозв'язку і т. д.¹³³.

Багато представників католицького духовництва поєднувало церковну службу з підпільною роботою в загонах. Особливо широкого розмаху в цей час набула справа над групою львівських католицьких священників, яких звинуватили у зв'язках і допомозі Армії Крайовій. Головним підсудним у цій справі став ксьондз костелу Св. Юзефа в монастирі єзуїтів о. Людвіг Северин. Його засудили до 10 років виправно-трудових таборів з конфіскацією майна¹³⁴. Крім нього також заарештували низку священнослужителів – членів АК (отці Я. Ш. Длугош, З. Трушковський, Я. С. Мокшицький, В. Лен, П. Дідушицький, Я. Ленчевський, В. Жибровський)¹³⁵.

Одночасно з репресіями проти осіб, запідозрених у співпраці з АК, до першої хвилі арештів потрапили ті, чий вирок був винесений у 1939–1941 рр., але через певні обставини не був виконаний¹³⁶. Досить часто радянська влада інкримінувала “злочини”, здійснені ще в 30-х рр. ХХ ст. Чимало священників обвинуватили в “зрадництві Батьківщини” за те, що в міжвоєнний період у Польщі вони керували парафіяльними товариствами “Католицької дії”¹³⁷.

Поряд з репресивною політикою партійне керівництво отримало змогу усунути Римо-католицьку церкву із Західної України в межах переселенської акції 1944–1946 рр. Перед священниками постав нелегкий вибір, особливо в умовах нестабільної політичної ситуації. Більшість із них усе ще сподівалася на вирішення проблеми польсько-радянського кордону на користь Польщі. На їхнє рішення значний вплив мала позиція вірян.

Ставлення більшості священників до виїзду в Польщу було негативним. Під час богослужінь вони доволі часто проводили антипереселенську агітацію (у Львові, Острозі, Тернополі тощо)¹³⁸. Так, під час розмови з вірянами ксьондз ордену єзуїтів Лопатка заявив: “... дурні ті поляки, які виїжджають до Польщі, м. Львів все рівно буде польським”¹³⁹.

Вагомим чинником для священників у справі виїзду була й позиція Ватикану, адже залишити просто так, без згоди вищого керівництва, свої приходи, церковні будівлі та майно вони не могли. У радянських документах часто знаходимо висловлювання про взаємозв'язок католицького духовництва з Ватиканом, від якого воно отримувало інструкції. Проте встановити наявність таких зв'язків і рівень, на якому вони відбувалися, сьогодні важко. Можемо лише припускати, що певні консультації та погодження координації дій із вищим керівництвом були.

¹³³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1466. – Арк. 45.

¹³⁴ *Осипова И.* “В язвах своих сокрой меня...” Гонения на Католическую Церковь в СССР. По материалам следственных и лагерных дел / И. Осипова. – Москва: Серебряные нити, 1996. – С. 133, 137.

¹³⁵ *Осипова И.* “В язвах своих сокрой меня...” – С. 135.

¹³⁶ *Hlebowicz A.* *Katolicyzm w państwie sowieckim. 1944–1992* / A. Hlebowicz. – Gdańsk: Maris, 1993. – S. 78.

¹³⁷ *Dzwonkowski R.* *SAC. Represje wobec duchowieństwa katolickiego...* – С. 327.

¹³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 790. – Арк. 162; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 892. – Арк. 161, 170.

¹³⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 23. – Арк. 2.

Загалом депортація католицького духівництва відбувалася повільно. Більшість церковних служителів проходили реєстрацію, проте переселятися не поспішали, займаючи вибіжувальну позицію. У Дрогобицькій області протягом 1946 р. на виїзд до Польщі було зареєстровано лише 14 католицьких громад, проте всі вони від евакуації відмовилися¹⁴⁰. Водночас у Львівській області станом на травень 1946 р. від виїзду категорично відмовилося 23 священники. Деякі з них своє рішення пояснювали наявністю 15–18 тисяч вірян-поляків, які після закінчення переселенської акції залишаться в області¹⁴¹.

Римо-католицька церква виявилася серйозною перешкодою в процесі депортації поляків у 1944–1946 рр. Вона була підґрунтям релігійних переконань і національної ідентичності польського населення, що створювало перешкоди для перетворення західноукраїнських земель у стабільні та в національному відношенні монолітні регіони. Із цього приводу дослідник А. Вялікі дійшов висновку, що кількість “евакуйованого” населення була прямо пропорційною до кількості виселених священників¹⁴². Іншими словами, в областях, де чималий відсоток становили поляки, які ухилилися від переселення, залишилося, відповідно, і більше представників РКЦ. Із іншого боку, органи радянської влади зазначали, що “духівництво серед населення користується великим авторитетом, і там, де подав заяву на евакуацію священник, подас заяви все населення”¹⁴³. Справді, проблема “евакуації” поляків – духівництва і вірян – була взаємопов’язаною. Із одного боку, вона була зумовлена наявністю прихожан, а з іншого – ставленням самого священника до виїзду.

Репресивна політика апарату органів НКВС певною мірою виявила себе під час реєстрації релігійних громад. Розпочатий у 1945 р. облік наявних у Радянському Союзі церков мав на меті встановити тотальний контроль над наявними релігійними інститутами, серед них і над РКЦ. Однак протягом 1945–1946 рр. у зв’язку з виїздом поляків до Польщі реєстрації католицьких громад у західних областях України майже не проводили. Навесні 1945 р. уповноваженому Ради у справах релігійних культур по УРСР П. Вільховому вище керівництво наказало утриматися від реєстрації релігійних громад у районах “евакуації” польського населення¹⁴⁴. На місцях обласні уповноважені обґрунтовували це рішення тим, що громада не може бути зареєстрована до “повного результату виїзду польського населення в Польщу”. Підкреслимо, що ця вказівка не була закріплена письмово, її повідомляли в усній формі¹⁴⁵. Тільки за перше півріччя 1945 р. до Ради у справах релігійних культур при РНК СРСР від представників різних релігійних конфесій надійшло 5770 прохань про відкриття церков, із яких позитивні відповіді отримали всього 414¹⁴⁶.

¹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 1, 3–4.

¹⁴¹ Войналович В. Римо-католицькі громади України в контекстах взаємин СРСР і Ватикану перших повоєнних років (1944–1946 рр.) / В. Войналович // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей. – 2004. – Вип. 8, ч. 2. – С. 178–179.

¹⁴² Вялікі А. На раздарожжы... – С. 119–120.

¹⁴³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1470. – Арк. 15.

¹⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 2. – Арк. 19.

¹⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 5.

¹⁴⁶ *Dzwonkowski R. SAC. Religia i Kościoł katolicki w ZSRS oraz w krajach i na ziemiach okupowanych. 1917–1991. Kronika / R. Dzwonkowski SAC. – Lublin: Towarzystwo naukowe Katolickiego uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, 2010. – S. 265.*

Рестрація релігійних громад проходила повільно, переважно через політичну лінію партії, що прагнула ліквідувати осередки РКЦ. Цьому також сприяв значний відтік католицького духовництва та польського населення до Польщі в межах переселенської акції. За таких умов відбувалося закриття й націоналізація костелів та церковного майна. Здебільшого місцеві органи влади практикували передачу націоналізованих храмів для використання різних суспільних потреб.

Одним із методів якщо не цілковитої ліквідації, то принаймні зменшення суспільного впливу РКЦ, було намагання протиставити їй Російську православну церкву (РПЦ), роль і значення якої в роки війни помітно зросли. Із допомогою РПЦ комуністична партія намагалася сприяти переходу якомога більшої кількості католиків у православ'я. Зокрема, Голова Ради у справах релігійних культів І. Полянський радив відкрити в деяких прикордонних містах Білорусі, України та Прибалтики (Рига, Вільно, Гродно, Луцьк, Львів і Чернівці) православні братства. Головним завданням цих братств мало бути “зміцнення православ'я і протиставлення його католицизму”¹⁴⁷.

Із метою розпалення міжконфесійної ворожнечі та зменшення ваги РКЦ радянська влада робила спроби до утворення на території СРСР автокефальної католицької церкви. У травні 1945 р. І. Полянський скерував до своїх уповноважених в Україні, Білорусі, Естонії та Литві спеціальну директиву, яку заборонялося копіювати. У ній, зокрема, була рекомендація з'ясувати погляди авторитетних ксьондзів щодо створення автокефальної РКЦ¹⁴⁸. Із цього приводу пропонували “виявляти в середовищі служителів римо-католицької церкви прибічників радянської і антиватиканської орієнтації”. Ця категорія духовництва мала становити кістяк своєрідного “перехідного об'єднання” – “Братства католиків Радянського Союзу”, яке у перспективі мало підняти питання автокефалії¹⁴⁹. Так, уповноваженому по Тернопільській області І. Чирві рекомендували детально сповіщати про наявність лояльних ксьондзів¹⁵⁰.

Загалом упродовж 1944–1946 рр. антирелігійна політика радянської влади завдала відчутного удару по Римо-католицькій церкві. У Західній Україні у Львівському архієпископстві (охоплювало Львівську, Станіславську, Тернопільську та Дрогобицьку обл.) станом на 1 січня 1946 р. залишилося всього 135 священників та 227 костелів і каплиць¹⁵¹. До квітня 1947 р. ці показники суттєво зменшилися. У семи західноукраїнських областях (без урахування Закарпатської, де РКЦ переважно представляло угорське населення) було 49 ксьондзів, які обслуговували 84 громади¹⁵². У квітні 1947 р. у Західній Україні залишилося тільки 2 чинні монастирі – чоловічий монастир у Дрогобицькій обл., який налічував 10 осіб, та жіночий на Закарпатті (85 осіб)¹⁵³.

Наведені кількісні дані підтверджують, що у 1944–1946 рр. радянські органи влади планомірно проводили антирелігійну політику, спрямовану на ліквідацію

¹⁴⁷ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. / І. Білас. – Київ: Либідь – Військо України, 1994. – Кн. 2. – С. 590.

¹⁴⁸ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення... – С. 172.

¹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 3. – Арк. 37 зв.

¹⁵⁰ Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). – Ф. Р-3239. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 4 зв.

¹⁵¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 15.

¹⁵² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 156–157.

¹⁵³ Там само. – Арк. 157.

Римо-католицької церкви. Її суспільне значення було вагомим, оскільки перешкоджало радянзації Західної України. Представники католицького духовництва намагалися чинити певний опір переселенню польського населення, виступали за збереження довосних кордонів. За таких умов партійне керівництво застосовувало репресивні заходи: депортації та арешти священників, оподаткування та націоналізацію церковних будівель і майна, протиставлення атеїстичної ідеології релігійному вихованню.

Обмеження польського шкільництва. Встановлення радянської влади в західних областях України значно вплинуло на становище польськомовних закладів освіти. Протягом 1944–1946 рр. їх масово закривали. Цьому неабияк сприяла переселенська акція, яка розпочалася восени 1944 р. У зв'язку з масовим виїздом польських учнів та вчителів до Польщі чимало шкіл було закрито або ж переведено на інші мови навчання. Так, у Станіславській обл. у 1945/1946 навчальному році згідно з планом мало працювати 842 школи, із них – 20 польських (при цьому під час планування 8 з 20 зазначених шкіл уже були в процесі ліквідації)¹⁵⁴. Протягом навчального року припинили роботу 18 польських шкіл, вибуло до Польщі 6616 учнів¹⁵⁵. Із Волинської та Дрогобицької обл. упродовж 1944/1945 навчального року через переселення виїхало, відповідно, 22149 та 16574 учні¹⁵⁶.

Поряд із переселенням польської молоді терени західних областей України та Білорусі покидали й польські вчителі. Так, на початок 1944/1945 навчального року в Луцьку налічувалося 106 польських учителів, із яких 49 протягом року виїхало до Польщі¹⁵⁷. Протягом 1944–1946 рр. тільки зі Станіславської обл. виїхав 531 учитель¹⁵⁸.

Зменшення кількості вчителів та учнів призводило до закриття польських шкіл. За таких умов радянська влада практикувала об'єднання шкіл або ж відкриття окремих польськомовних класів. У Рівненській обл. протягом 1944/1945 навчального року було закрито 43 школи (Рівне, Здолбунів, Дубно, Костопіль, Острог і т. д.)¹⁵⁹. У Луцьку наприкінці того ж навчального року працювало три польські школи. Унаслідок зменшення кількості учнів школи № 4 і № 5 були об'єднані зі школою № 3¹⁶⁰. У деяких районах Тернопільської обл. польські школи об'єднували з українськими й було утворено лише окремі класи з польською мовою навчання¹⁶¹.

Зауважимо, що процес зменшення впливу польської освіти на суспільне життя населення проходив у складних для радянської влади умовах. Польські вчителі, учні, працівники освітньої сфери докладали чимало зусиль для збереження польської системи освіти. Вони також чинили опір радянзації освітньої сфери. Загалом спротив польських учителів виражався в невиконанні радянських шкільних програм. Учителі активно залучали дітей до релігійного життя, проводили уроки в душі польського патріотизму, перешкоджали вступу учнів до піонерських

¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 194. – Арк. 23–24.

¹⁵⁵ Там само. – Арк. 9–12.

¹⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 195. – Арк. 35, 48.

¹⁵⁷ Там само. – Спр. 220. – Арк. 147.

¹⁵⁸ ДАІФО. – Ф. П-1. – Оп. 1. – Спр. 426. – Арк. 38.

¹⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 207. – Арк. 2.

¹⁶⁰ Там само. – Спр. 195. – Арк. 127 зв.

¹⁶¹ Там само. – Спр. 209. – Арк. 6 зв.

і комсомольських організацій. Наприклад, учитель Львівської середньої школи № 17 Кухта на уроках викладав не той матеріал, який було заплановано. Унаслідок цього учні 9 і 10 класів твори І. Франка не вивчали зовсім. Учитель пояснював це тим, що він не хотів “заціпати національних почуттів учнів польської школи”¹⁶². У польських школах Львова й Тернополя в екзаменаційних білетах було упущено кілька програмових тем і занижено вимоги. Усі питання, що стосувалися історії комуністичної партії та польсько-радянських відносин, Учителі ігнорували¹⁶³. На одній із нарад директорів шкіл Львова завідувач методкабінету Мащок подібні явища обгрунтував тим, що “поляки вміють виховувати учнів, але не хочуть радянського виховання”¹⁶⁴.

Особливу увагу працівники польських шкіл відводили релігійному вихованню дітей. У Львівській області більшість учителів ходили до церкви, співали в хорі, організовували учням відвідини костелу в позашкільний час¹⁶⁵. У Львівській школі № 9 заступник відділу народної освіти натрапила на читання учнями молитви у класі після закінчення занять. У творах на тему: “Як я провів вихідний день” учні зазначали: “Відвідав службу божу”¹⁶⁶. Зокрема, у Дрогобицькій, Львівській, Станіславській областях біля костелів священики вивішували таблички з розкладом учнівських занять¹⁶⁷. В одному з приміщень чоловічого монастиря у Станіславі виявили класну кімнату, у якій були підручники для третього і четвертого класів¹⁶⁸.

Такі явища були широко розповсюдженими. Компартійна влада намагалася зупинити співпрацю вчителів зі священиками, оскільки це перешкоджало впровадженню радянської системи освіти, зміцнювало становище польської національної меншини. Змішані польсько-українські школи відображали тогочасні доволі непрості відносини між двома народами. Зокрема, між українськими та польськими вчителями нерідко відчувалася певна ворожнеча. Так, учитель польської школи № 5 міста Станіслава Малецький виступив проти об’єднання цієї школи з українською. Також траплялося, що польські вчителі не хотіли, щоб у польських школах вивішували українські стінгазети та викладали предмети українською мовою¹⁶⁹.

Польсько-українська неприязнь була й у середовищі учнів. У Сокальському районі Львівської обл. в одній із українських шкіл на нещодавно вивішених правилах поведінки польською мовою були нецензурні написи¹⁷⁰. У змішаній школі Станіслава постійно відбувалися бійки між польськими й українськими учнями. Діти однієї школи нищили шкільне майно та зривали стінгазети на поверсі іншої¹⁷¹. Українські педагоги часто скаржилися, що польські вчителі та учні з презирством ставляться до української мови. У Рівненських школах № 3 і № 8 польські діти відмовилися вивчати українську мову взагалі, заявивши, що це “мова бандерівців”¹⁷².

¹⁶² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 94. – Арк. 41 зв. – 42.

¹⁶³ Там само. – Спр. 75. – Арк. 163.

¹⁶⁴ Там само. – Арк. 41 зв.

¹⁶⁵ Там само. – Спр. 105. – Арк. 45; Там само. – Спр. 75. – Арк. 29.

¹⁶⁶ Там само. – Спр. 75. – Арк. 25.

¹⁶⁷ Там само. – Спр. 105. – Арк. 44.

¹⁶⁸ Там само. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 253.

¹⁶⁹ Там само. – Оп. 73. – Спр. 75. – Арк. 25, 40.

¹⁷⁰ Там само. – Спр. 94. – Арк. 41.

¹⁷¹ Там само. – Арк. 25.

¹⁷² Там само. – Оп. 46. – Спр. 319. – Арк. 115.

Вище окреслена ситуація не задовольняла компартійне керівництво, оскільки не сприяла перетворенню західних областей України в стабільний регіон. Крім того, працівники районних та обласних відділів освіти не знали польської мови, а тому не могли перевіряти проведення занять, виконання шкільних програм тощо. За таких умов польські школи фактично ставали безконтрольними, що перешкоджало утвердженню освітньої галузі за радянським зразком.

Про ставлення радянської влади до польської освіти яскраво свідчить витяг із доповіді, проголошеної секретарем Львівського обкому КП(б)У І. Грушецьким на міській нараді польської інтелігенції: «Ми не будемо провадити політику загравання 1939–1940 років, а це значить, що до польського населення як громадян Радянського Союзу ми будемо застосовувати всі наші заходи без усяких поправок, всі радянські закони для них повинні бути обов'язковими... У всіх навчальних закладах, інститутах, технікумах, в університеті буде провадитися навчання за радянськими програмами й українською мовою»¹⁷³.

Українізація освітньої сфери передбачала створення широкої мережі освітніх закладів. Навчання дітей за радянськими програмами й підручниками проводили з метою впровадження в суспільне життя радянської ідеології з її моральними цінностями та світоглядними орієнтирами. Відкриття нових шкіл мало сприяти збільшенню кількості вчителів, які також були зобов'язані виступати в ролі пропагандистів. Паралельно партійне керівництво широко практикувало переведення шкіл із польською мовою викладання на українську. Так радянська влада закладала основу для широкого впровадження російської мови в майбутньому¹⁷⁴. На теренах Західної України набула чинності постанова РНК СРСР від 13 березня 1938 р. «Про обов'язкове вивчення російської мови в школах національних республік і областей»¹⁷⁵. В УРСР з другого півріччя 1945/1946 навчального року запровадили обов'язкове вивчення російської мови в українських школах, починаючи з другого класу¹⁷⁶.

Поступове зменшення контингенту вчителів унаслідок їхнього переселення до Польщі створювало дефіцит працівників освітньої галузі. За таких умов широкого розповсюдження набула практика відрядження вчителів зі сходу України, а також Росії на роботу в західні регіони, що, безумовно, мало сприяти русифікації. Тільки в 1944 р. на роботу в західні області України Народний комісаріат освіти УРСР відрядив 8116 вчителів, 329 працівників зайняли керівні посади у відділах народної освіти, до вищих навчальних закладів скерували 160 осіб професорсько-викладацького складу¹⁷⁷.

Радянізація освітньої галузі поряд зі школами так само торкнулася й вищих навчальних закладів. Як у школах і училищах, так і в університетах, інститутах, у міжвоєнний період навчання проводили польською мовою. Переважна більшість

¹⁷³ Культурне життя в Україні. Західні землі: документи і матеріали: у 3 т. / [відп. ред. Ю. Сливка]. – Київ: Наукова думка, 1995. – Т. 1: (1939–1953) – С. 232.

¹⁷⁴ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект) / Б. Ярош. – Луцьк: Наддніпря, 1995. – С. 139.

¹⁷⁵ Сворак С. Становлення радянської системи освіти в західному регіоні України: традиції та проблеми / С. Сворак. – Київ: Правда Ярославиців, 1998. – С. 28.

¹⁷⁶ Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л. Рябошапко. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – С. 284.

¹⁷⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 75. – Арк. 173.

викладачів була поляками. Тож партійне керівництво намаглося змінити національний склад викладачів на користь росіян та українців.

Особливо напруженою ситуація була у Львові, де до початку війни чималий відсоток інтелігенції, зокрема й викладачів, становили поляки. У Львівському політехнічному інституті в 1941 р. кількість українських і російських викладачів становила лише 3,5 %, а студентів – 6,5 %¹⁷⁸. У жовтні 1944 р. серед професорсько-викладацького складу усіх львівських вищих навчальних закладів (ВНЗ) частка поляків становила 47,7 %¹⁷⁹. Протести львівської інтелігенції проти радянської влади та переселення поляків викликали занепокоєння партійного керівництва. З метою придушення опору 9 січня 1945 р. органи НКВС провели арешти польського населення. Серед ув'язнених виявилось й 24 наукові працівники¹⁸⁰.

Польські науковці і викладачі були особливо небезпечні для радянської влади, оскільки становили найбільш свідому частку польського населення. Вони протестували проти входження Західної України до складу СРСР, відстоювали право Польщі на ці землі. За допомогою переселенської акції, арештів, закриття польських освітніх закладів радянська влада намагалася ізолювати їх, не дозволити поширювати пропольські впливи на населення.

Радянські партійні діячі усвідомлювали, що польська школа разом із Римокатолицькою церквою є осередком польськості, а тому хотіли позбавити поляків їхнього національно-культурного життя. Першочергову роль у цьому процесі відіграла переселенська акція. Вона дала змогу партійним керівникам під приводом зменшення кількості польських учнів і вчителів розпочати закриття та реорганізацію шкіл. Це суттєво впливало на прискорення русифікації освітньої сфери в Західній Україні. Примусове виселення поляків давало змогу радянській владі замінювати польські школи російськими. Унаслідок цього на території УРСР станом на 1 січня 1946 р. залишилося тільки 17 польських шкіл¹⁸¹. Виселення поляків також призвело до зменшення кількості спеціалістів у галузі освіти. Вакантні місця у навчальних закладах часто заповнювали за рахунок російськомовних фахівців, з якими ніхто не проводив відповідної роботи з вивчення української мови, що ще більше сприяло русифікації.

Польсько-українські відносини після Другої світової війни (1946–1959): між-державний, регіональний, міжлюдський виміри

Наприкінці Другої світової війни знову змінився державно-політичний статус Східної Галичини і Волині. Від того часу найбільше місто регіону опинилося у складі СРСР/УРСР. Зрозуміло, що зміна кордонів, державної приналежності призвела до виселення тогочасних мешканців. Експатріація львівських поляків

¹⁷⁸ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 73. – Спр. 33. – Арк. 26.

¹⁷⁹ Гулай В. Поляки Львова в 1944–1946 роках: кінець національних ілюзій / В. Гулай // Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2007. – Т. 6: Львів – Краків: діалог міст в історичній ретроспективі / [під ред. О. Аркуші, М. Мудрого]. – С. 571.

¹⁸⁰ Культурне життя в Україні. Західні землі... – С. 249–252.

¹⁸¹ Szkolnictwo polonijne w XX wieku. Studia i rozprawy / [pod red. A. Kopruckowniaka]. – Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej, 1986. – S. 207–208.